

Futures Study of Religious Life of the Iranian Society in the Post-Corona Era

Fatemeh hami kargar-, Elham shirdel —

Abstract

Religion is one of the oldest and the most role playing foundation in human societies, especially in Iran, which has gone through various stages throughout history. Religious life contains a special position in the doctrine of the Islamic Republic of Iran, and encompasses one of the main current concerns in the future of religion in the post-Corona world. This study tries to consider the changes occurring in the religious life of Iranian society caused by the Corona pandemic in the world. This is an analytical-descriptive research. The events and changes which have taken place in Iranian society at this era have resulted in new and different alternative in the field of religion. These changes will lead the religious life of the Iranian society through a path directed to outcomes that are going to happen in the possible scenarios in the future of the religious life in the post-Corona community. The suggestion of changing the religious life paradigm by increasing religious rationality, as well as developing religious rituals will protect the social religious life against the challenges and crises, and we can expect a reasonable and stable religious life in Iranian society.

Keywords: *futures study, Corona pandemic, religious life, religious rationality, The Islamic Revolution, religiosity in future.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

— PhD candidate in sociology, Faculty of Humanities, Kashan University Fhk144@gmail.com
— Assistant professor at the Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Social Sciences, the University of Sistan va Baluchestan elshirdel@lihu.ac.ir

شاپا چاپی: ۲۶۷۴ - ۲۷۱۷
شاپا الکترونیکی: ۳۶۶۶ - ۲۷۱۷

نشریه علمی
آینده پژوهی انقلاب اسلامی
(پاییز ۱۳۹۹، سال ۱، شماره ۲: ۱۱۹ - ۱۰۳)

آینده پژوهی زیست دینی جامعه ایران در دوران پسا کرونا

فاطمه حامی کارگر^۱، الهام شیردل^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۳۰

چکیده

دین، از نهادهای دیرین و نقش آفرین در جوامع انسانی به خصوص جامعه ایران است که در طول تاریخ، مراحل مختلفی را طی نموده است. زیست دینی در دگرترین جمهوری اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و یکی از دغدغه‌های اصلی و کنونی، آینده دین در جهان پسا کروناست. این پژوهش کوشیده است تا تغییرات در زیست دینی جامعه ایران را که ناشی از پاندمی کرونا در جهان بوده است، مورد کنکاش و مطالعه قرار دهد. روش تحقیق تحلیلی - توصیفی می‌باشد. وقایع و تغییرات به وجود آمده در جامعه ایران و این دوران موجب راهکارهای جایگزین جدید و مختلفی در عرصه دین شده است. این تغییرات، زیست دینی جامعه ایران را به سمت و سوهایی سوق خواهد داد که پیامدهای آن در قالب سناریوهای محتمل در آینده زیست دینی در جامعه پسا کرونا ارائه می‌شود. پیشنهاد تغییر پارادایم زیست دینی با افزایش عقلانیت دینی، بر این نکته اشاره دارد که گسترش باورهای پایه‌ای و اعتقادی و اخلاقی که دارای میزان بیشتری از عقلانیت دینی و ثبات هستند، در کنار ترویج باورهای مناسکی، زیست دینی جامعه را در برابر چالش‌ها و بحران‌ها مصون نگه داشته و می‌تواند آینده‌ای را همراه با زیست دینی معقول و پایدار در جامعه ایران رقم زند.

کلیدواژه‌ها: آینده پژوهی؛ پاندمی کرونا؛ زیست دینی؛ عقلانیت دینی؛ انقلاب اسلامی؛ دینداری آینده

— نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری جامعه شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

fhk144@gmail.com

— استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم اجتماعی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

elshirdel@lihu.ac.ir

مقدمه

در نخستین روزهای ورود به قرن ۲۱ میلادی، دنیا با ویروسی از خانواده آنفولانزا، به نام کووید ۱۹، در شوکی جهانی فرو رفت و به جرئت می‌توان گفت که بعد از آنفولانزای اسپانیایی در سال‌های پایانی جنگ جهانی اول، این بیماری بیشترین پاندمی را در دنیا داشته و همه کشورهای دنیا را به چالش کشیده است. در این میان، سازمان بهداشت جهانی اعلام نمود که تا زمان کشف واکسن این بیماری، همه کشورها باید با مداخلات بهداشت عمومی غیردرمانی، مانند قرنطینه شهرهای آلوده، تعطیلی مشاغل و اماکن عمومی و فاصله‌گذاری اجتماعی و همچنین الزام شهروندان به رعایت بهداشت فردی و پروتکل‌های بهداشتی پیشگیرانه، جلوی ابتلای بیشتر مردم به بیماری را گرفته و تلفات انسانی را به حداقل برسانند. در این راستا، از همان روزهای نخستین بروز این بیماری در جهان، غالب کشورها مرزهای خود را تعطیل کرده و محدودیت‌های مسافرتی را اعمال نموده و شهرهای خود را قرنطینه کردند (سایت خبری الجزیره، ۲۰ مارس ۲۰۲۰). در کشور ما نیز از همان ابتدای پاندمی کرونا، تدابیر پیشگیرانه جهت حفظ سلامت عمومی جامعه آغاز شد و با تعطیلی مدارس، دانشگاه‌ها، مساجد، مراکز خرید و اماکن عمومی و همچنین الزام مردم به رعایت پروتکل‌های بهداشتی و فاصله‌گذاری اجتماعی، سعی بر آن شد که چرخه ابتلا در کشور کاهش یابد.

یکی از اولین مشکلات و بحران‌هایی که در پی این محدودیت‌ها به وجود آمد و مورد توجه تحلیلگران قرار گرفت، مشکلات اقتصادی ناشی از قرنطینه و بیکاری بخش مهمی از چرخه صنعت و کشاورزی بود؛ به طوری که حتی قدرت‌های بزرگ اقتصادی جهان نیز ترس از بحران قریب‌الوقوع اقتصادی و رکود بازارهای مالی را تجربه کردند (باک و همکاران، ۲۰۲۰). در اکثر کشورهای دنیا دولت‌ها با چالش‌های بزرگ مدیریتی از کنترل گسترش بیماری گرفته تا رسیدگی به بیماران مواجه شدند، اما به نظر می‌رسد بحران‌های روان‌شناختی، تغییر در سبک زندگی مردم و تغییرات اجتماعی نیز از آثار مهم همه‌گیری این بیماری در دنیا باشند که می‌توانند چالش‌های بزرگی را در آینده و دنیای پسا کرونا ایجاد نمایند. یکی از موضوعاتی که در حوزه مسائل

اجتماعی در دوران کرونا توجه بسیاری را به خود جلب کرد، تأثیرات پاندمی کرونا بر زیست اجتماعی دین در جوامع است. در این دوران برای حفظ سلامت جامعه، مساجد، کلیساها و کنیسه‌ها و مراکز عبادی در سراسر دنیا رو به تعطیلی نهاد و مراسم و تجمعات دینی در غالب کشورها برگزار نشد. در کشور ما نیز، از همان ابتدا موضوع تعطیلی بسیاری از مراسم و مناسک دینی و برگزار نشدن هرگونه تجمع دینی، نگرانی و ابهاماتی را درباره آینده زیست اجتماعی دین در جامعه در دوران پسا کرونا به وجود آورد. براین اساس، این پژوهش، زیست دینی در جامعه ایران را با توجه به تغییرات و مشکلات ناشی از پاندمی کرونا با روش توصیفی - تحلیلی مورد مطالعه و کنکاش قرار داده و به ارائه سناریوهای محتمل دین در آینده جامعه ایران پرداخته است. این پژوهش از نوع بنیادی - نظری بوده و روش پژوهش توصیفی - تحلیلی (اسنادی) می‌باشد. تجزیه و تحلیل اطلاعات با شیوه عقلانی - منطقی صورت گرفته و گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای است و به دلیل نبود مقالات و آثار مکتوب در زمان نوشتن مقاله، پیرامون موضوع دین و کرونا، از سایت‌های خبری نیز به عنوان منبع برای جمع‌آوری داده استفاده شده است.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اهمیت زیست اجتماعی دین در جامعه ایران

با وقوع مدرنیته در جوامع غربی و افزایش سکولاریسم در اغلب کشورهای دنیا، دین در زیست اجتماعی مردم به حاشیه رانده شد. اما با ظهور جنبش‌های دینی در سده‌های پایانی قرن بیستم، بسیاری از مفاهیم نظری و الگوهای زیست اجتماعی سکولار دچار تردید و تهدید واقع و سبب شد بسیاری از متفکرین اجتماعی نقش دین در زیست اجتماعی مردم را مورد بازنگری قرار دهند. بنابراین، گرایش‌های دینی نه تنها از بین نرفته است، بلکه در اطراف خود شاهد ایجاد اشکال تازه‌ای از تمایلات معنوی و حساسیت‌های مذهبی هستیم (گیدنز، ۱۳۸۷: ۲۹۰). یکی از پدیده‌های مهم در سطح بین‌الملل، وقوع انقلاب اسلامی ایران در بهمن ۱۳۵۷ بود که با گفتمان دینی و رهبری دینی، الگوی جدیدی از زیست دینی را به دنیا معرفی و عرضه داشت. از نظر بسیاری از

اندیشمندان وقوع انقلاب و استقرار حکومت دینی در ایران، مرزهای میان دین و فضای عمومی را شکست و با فرهنگ عامه مردم وارد تعامل شد و نمادهای دینی به بخش خودآگاه حوزه عمومی وارد شد (امیری فرد، ۱۳۸۹: ۱۰۰). نخبگان مذهبی پس از انقلاب اسلامی، سخت دل‌مشغول پالایش دینی جامعه بودند؛ جامعه‌ای که فرهنگ غربی، سخت آن را تحت تأثیر قرار داده بود. آنان با انتقاد از دستاوردهای تمدن غیردینی غربی، طرح پیشین‌نوسازی در ایران را آماج حمله‌های خود قرار دادند و سیاست اسلامی را جایگزین الگوهای نوسازی غربی کردند (کمالی اردکانی، ۱۳۸۲: ۲۲۸). هرچند زیست دینی در سال‌های مختلف پس از انقلاب دچار تغییر و تحولاتی شد، اما همچنان جزو اصلی‌ترین بخش‌های زندگی مردم پس از انقلاب بود و همواره موازنه سه‌گانه میان افکار عمومی، منظومه دینی و اقتضانات امر سیاسی، برای تداوم گفتمان اسلام در ایران پس از انقلاب وجود داشته است و به‌رغم چالش‌ها و بی‌قراری‌های موجود، دین و ارزش‌های دینی توانسته است نقشی عمده در بازتولید مشروعیت نظام سیاسی داشته باشد (امیری فرد، ۱۳۸۹: ۱۱۵).

همچنین دین در جامعه معاصر ایران به‌منزله نیروی اجتماعی و تأثیرگذار نقش ایفا کرده و در تحولات اجتماعی بزرگ در ایران از دوران مشروطه تا انقلاب اسلامی نقشی انکارناپذیر داشته است (محدثی، ۱۳۸۶).

به‌همین جهت، توجه به زیست دینی، خصوصاً جنبه اجتماعی آن همواره از سوی رهبران و متدینین جامعه موضوعی مهم و حیاتی برای بقای اسلام و انقلاب در جامعه کنونی ایران است و تغییرات در زیست دینی و مقوله دینداری در جامعه نه‌تنها دارای اهمیت ارزشی و اعتقادی است، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز تغییرات در زیست اجتماعی جامعه نیز شود.

تأثیرات کرونا در زیست دینی جامعه ایران

زیست اجتماعی دین در زندگی مردم خصوصاً در سال‌های پس از انقلاب، بخش مهمی از زیست دینی جامعه را تشکیل می‌داد و گاهی حتی زیست فردی دین نیز متأثر از آن بود. زیست اجتماعی دین، مستلزم حضور در اجتماعات دینی و شرکت در مناسک و شعائری بود که کرونا با

ورود غافل‌گیرانه به کشور، بسیاری از آنان را به تعطیلی کشاند و چالش‌هایی را در آینده زیست دینی در جامعه ایجاد کرد که در زیر به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

۱. تعطیلی زیارتگاه‌ها و بقاع متبرکه

از آنجاکه فرهنگ مردم ایران با تکیه بر اعتقادات و باورهای دینی بنا شده است، اهمیت وجود امامزادگان و بقاع متبرکه در زیست دینی ما بسیار حائز اهمیت است. از کارکردهای فرهنگی و مذهبی بقاع متبرک، انجام اعمالی همچون قرائت ادعیه و زیارت در آنهاست که نقش سازنده‌ای در تأمین نیازهای معنوی افراد جامعه دارد (تیموری، ۱۳۹۷: ۲۰۵). علاوه بر این، در این اماکن مقدس الگوهای زیست دینی ارائه و مبانی آن برای عموم جامعه عرضه می‌شود. همه افراد و طبقات اجتماعی با هر شغل و رویکرد و اعتقاد حزبی از مخاطبان این اماکن هستند. زنان، مردان و کودکان، با هر شغل و حرفه و با هر سلیقه و گرایشی، با حداقلی از مشترکات که اعتقاد به اصول دینی بود، در مرقد امامزادگان حضور می‌یافتند. برای این حضور نیز پیش‌شرط‌هایی چون: سن، جنس، مذهب، گرایش و طبقه اجتماعی وجود ندارد و همگی تحت تأثیر مفاهیم و آگاهی‌هایی که در این اماکن اطلاع‌رسانی می‌شود، قرار می‌گیرند (صفری فروشانی، ۱۳۹۵: ۴۲). حال با بروز بحران جهانی کرونا، ابتدا با تعطیلی این اماکن و در میانه راه با محدودیت‌هایی در برگزاری مراسم و حتی تشریف به ضریح همراه بود. حتی برخی از مردم با توجه به مسائل بهداشتی و امکان ابتلا در محیط‌های عمومی کم‌تر برای رفتن به اماکن زیارتی مبادرت می‌کردند. گرچه تعطیلی بقاع متبرک خصوصاً در قم و مشهد در ابتدای امر واکنش‌های متفاوتی را از سوی جامعه دینی ایجاد نمود و بخشی از جامعه دینی در مقابل این تعطیلی‌ها، واکنش تندی ابراز داشته و عده‌ای به بهانه اینکه نباید درب‌های حرم بسته شود به درب‌های حرم هجوم آورده و خواستار بازگشایی مجدد حرم بودند (سایت همشهری آنلاین، ۵ فروردین ۱۳۹۹).

۲. تعطیلی نمازهای جمعه و جماعت

نماز جمعه و جماعت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان زیست دینی خصوصاً بعد از انقلاب، نه تنها موجب تقویت زیست فردی دین شده بلکه برای آن کارکردهای بسیاری در شکل‌گیری و

تقویت زیست اجتماعی دین نیز بیان شده است؛ از جمله ایجاد همبستگی اجتماعی، تقویت هویت دینی مشترک و ایجاد اعتماد و آرامش اجتماعی (محمدی، ۱۳۹۷: ۳۱۹). با وقوع بحران کرونا، برگزاری نمازهای جمعه به عنوان یکی از مهم ترین تریبون های عبادی و سیاسی در کشور، در بیشتر شهرها، هفته های متمادی رو به تعطیلی گذاشت و جامعه، ماه رمضان را بدون شرکت نماز جماعت در مساجد تجربه کرد.

۳. تعطیلی مناسک و آیین های دینی

مناسک و آیین ها را می توان از ارکان بنیادین هر دین به شمار آورد که شخص به واسطه مشارکت در آنها قصد ارتباط با امر مقدس را دارد. فهم مناسک و نقش و کارکرد آنها، به ویژه در عرصه جمعی از جمله موضوعاتی است که توجه جامعه شناسان و انسان شناسان دین را به خود معطوف ساخته است (محمدی، ۱۳۹۷: ۳۱۷).

امیل دورکیم که از نخستین جامعه شناسان دین به شمار می رود، بر این نکته اذعان دارد که یک اجتماع مذهبی همواره از طریق آیین هایی که دارای سبک خاص است، مانند نماز، ورد یا ذکر یا تزکیه تشریفاتی، به سوی امر مقدس هدایت می شود و آیین جزء ضروری مذهب است (رابرتسون، ۱۳۷۲: ۳۳۲). در دیدگاه کنش متقابل، مناسکی که کالینز و افلر برجسته ترین نظریه پردازان آن هستند، کنش های متقابل الگودار، مکرر و بادوامی که طی مراسم و مناسک صورت می گیرد، به سبب ایجاد حس تعهد، انسجام و پابندی اعضا احساسات خوشایندی را برمی انگیزانند. بدین ترتیب، هر گونه اختلال در فرایند این کنش ها و یا هر نوع کنشی که انسجام و تعهد به گروه را مورد چالش قرار دهد و بدینسان اجرای هر نقشی که همسو با اجرای مناسک نباشد و عدم تائید گروه را به دنبال آورد، سبب کاهش عواطف دینی و پیدایش احساسات منفی می شود. انرژی احساسی در نظریه کالینز عبارت است از سطح بادوامی از اشتیاق، قدرت شخصی و معنایی از پیوستگی اجتماعی. طبق نظریه وی، افراد برای به حداکثر رساندن سطح انرژی احساسی خود در کنش متقابل برانگیخته می شوند، یکی از راه های افزایش این انرژی احساسی از طریق تجارب همبستگی مبتنی بر زنجیره های کنش متقابل آیینی است (کالینز، ۱۹۹۰). نظریه مناسک

کالینز تکیه بر شرایطی می‌کند که احساسات در طی دوره کنش متقابل بر انگیزنده می‌شود. به عبارتی زمانی که افراد با هم حاضر هستند یک تمرکز حواس مشترک از توجه و حالت روحی آشکار می‌شود که ایجاد انرژی مثبت و احساس شور و شوق می‌کند. به دلیل رعایت پروتکل‌های بهداشتی در دوران کرونا با تعطیلی مراسم‌های مذهبی و قطع شدن این زنجیره‌های تعاملی آیینی، می‌توان گفت انرژی احساسی و عواطف دینی جامعه نیز تحت تأثیر قرار گرفته است.

مراسم و مناسک جمعی، جزء لاینفک و مهم دین محسوب می‌شوند و منشأ تحولات فراوان در عرصه حیات اجتماعی هستند (محمدی، ۱۳۹۷: ۳۲۰). در ایران پس از انقلاب نیز مناسک و آیین‌های دینی همواره مورد توجه متولیان امور فرهنگی و دینی بوده و مراسمی همچون جشن‌های میلاد ائمه و همچنین شهادت آنان، مراسم عزاداری محرم و صفر، اعتکاف‌های رجبیه و مراسم شب قدر در ماه مبارک رمضان و خواندن ادعیه و مناجات‌نامه‌ها در مساجد، به باشکوه‌ترین شکل ممکن همواره در رأس تجمعات دینی ایرانیان قرار داشته و در زیست اجتماعی دینی آنان جایگاه منحصربه‌فردی دارد. با وقوع کرونا و محدودیت‌ها و حتی ممنوعیت‌هایی که برای برگزاری این مراسم ایجاد شد، این بخش از زیست دینی جامعه دچار نوعی چالش شد و نگرانی‌هایی را نیز میان دغدغه‌مندان امور دینی کشور همراه داشت.

روش تحقیق

این پژوهش کوشیده است تا تغییرات در زیست دینی جامعه ایران را که ناشی از پاندمی کرونا در جهان بوده است، با روش تحلیلی - توصیفی مورد کنکاش و مطالعه قرار دهد که برای پی‌بردن به پیامدهای این تغییرات در قالب سناریوهای محتمل به بررسی آینده زیست دینی در جامعه پسا کرونا پرداخته شده است.

روش تحقیق توصیفی - تحلیلی به توصیف و تفسیر شرایط و روابط موجود می‌پردازد. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی وضعیت کنونی پدیده یا موضوعی را مورد مطالعه قرار می‌دهد و دارای انواع گوناگونی بدین قرار است: الف. تحقیق برآوردی از انواع روش تحقیق توصیفی -

تحلیلی موقعیت یک پدیده را در یک زمان توصیف می‌کند. این روش هیچگونه فرضیه‌ای را پیشنهاد نمی‌کند، روابط متغیرها را مورد مطالعه قرار نمی‌دهد و برای اقدامات بعدی توصیه‌ای نمی‌کند، بلکه صرفاً موقعیت موجود را توصیف می‌کند. ب. تحقیق ارزشیابی از انواع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی: این روش به ارزش‌گذاری درباره فواید اجتماعی، مطلوب بودن یا مؤثر بودن یک فرایند، محصول، یا برنامه می‌پردازد و به کاربرد یافته‌های خود توجه دارد. این نوع تحقیق اغلب با توصیه‌هایی در جهت اقدامات سازنده همراه است و در پی یافتن قوانین کلی و قابل گسترش به سایر موقعیت‌ها نیست. ج. مطالعه موردی از انواع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی عبارت از مطالعه عمیق و گسترده یک مورد در مدت زمان معین است. در این روش یک فرد یک خانواده، یک گروه و یا یک دانشگاه مورد مطالعه دقیق و همه‌جانبه قرار می‌گیرد هدف مطالعه، شناخت کلیه متغیرهای مربوط به مورد است. د. مطالعه پیمایشی از انواع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی: این روش شامل جمع‌آوری اطلاعات به‌طورمستقیم از گروهی از افراد است و نمونه مطالعات پیمایشی معمولاً بزرگ است (از ۱۰۰ تا ۲۵۰ میلیون نفر). به‌وسیله این روش اطلاعات مختلفی را می‌توان به‌دست آورد که کلاً شامل ۳ نوع می‌باشند: اطلاعات درمورد واقعیت‌ها، عقاید و رفتارها. تحقیق پیمایشی متغیرهای محدودی را درمورد تعداد زیادی از افراد، مورد مطالعه قرار می‌دهد. مؤسسه کالوپ از این روش برای بررسی عقاید مردم در سیاست و تجارت استفاده می‌کند. پژوهشگران در اقتصاد، مردم‌شناسی، روان‌شناسی، بهداشت و تعلیم و تربیت نیز از این روش استفاده می‌کنند. تحقیق پیمایشی، برعکس تحقیق تاریخی با پدیده‌هایی که در زمان حال اتفاق می‌افتد، سروکار دارند. ه. تحقیق تکاملی (توسعه‌ای) از انواع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی: شامل داشتن اطلاعات دقیق در زمینه‌های توسعه برنامه‌ها و رشد و تکامل افراد است. این نوع مطالعه به بررسی میزان تغییرات و الگوهای برنامه‌ها و یا رشد افراد در طول مدت زمان می‌پردازد و ممکن است به دو روش طولی (تداومی) و عرضی (مقطعی) صورت گیرد. و. مطالعات همبستگی از انواع روش تحقیق توصیفی تحلیلی: یکی از روش‌های بسیار متداول در تحقیقات توصیفی است که به بررسی روابط دو متغیر می‌پردازد. در مطالعاتی که

به منظور تدوین فرضیه و یا آزمون آن تدوین شده‌اند می‌توان از روش همبستگی استفاده نمود. برای محاسبه همبستگی بین دو متغیر از ضریب همبستگی استفاده می‌شود، چون ممکن است متغیرهای تحقیق از نوع مقیاس‌های مختلف اندازه‌گیری (اسمی، رتبه‌ای، فاصله و نسبی) باشد. بنابراین، برای محاسبه میزان ارتباط بین دو متغیر از ضرایب مختلف همبستگی استفاده می‌شود. ضریب همبستگی بین +1 تا -1 در تغییر است. ز. تحقیقات پس از وقوع از انواع روش تحقیق توصیفی تحلیلی: این نوع تحقیقات به بررسی روابط علت و معلولی به وسیله بررسی پیامدهای موجود می‌پردازد. اگر سؤال تحقیق هنگامی مطرح شود که مقدار متغیر مستقل قبلاً و به‌طور طبیعی مشخص باشد، چنین تحقیقی را بعد از وقوع می‌نامند. محقق کار خود را با مشاهده و بررسی متغیر یا متغیرهای وابسته شروع می‌کند تا بتواند به متغیر یا متغیرهای مستقل برسد. در واقع از معلول شروع می‌کند تا بتواند علت را جستجو کند.

یافته‌ها

راهکارهای جایگزین برای چالش‌های دینی در دوران محدودیت

از آنجا که زیست اجتماعی دین در کشور دارای جایگاه منحصر به فردی میان مردم و مسئولین است، با ایجاد محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های ناشی از پاندمی کرونا، از همان ابتدا راهکارهای جایگزینی را ارائه و اجرا کردند. این راهکارها از دو جنبه حائز اهمیت بود: اول اینکه زیست اجتماعی دینی در کشور ما به شدت با آیین‌ها و مناسک جمعی پیوند خورده است و بخش مهمی از زیست دینی مردم را تشکیل می‌دهد و تعطیلی و عدم برگزاری این گونه تجمعات دینی می‌تواند کل زیست دینی مردم را تحت تأثیر قرار دهد و دوم اینکه، بخش زیادی از جامعه دینی در زیست دینی خود به این گونه مراسم عادت کرده و زیارات و مناسک دینی به بخش مهمی از زیست دینی مردم تبدیل شده و عدم حضور در این مراسم جمعی برای آنان ناخوشایند بوده خود را ملزم به انجام مناسک دینی جمعی دانسته و شرکت در تجمعات دینی را در داشتن زیست دینی ضروری می‌دانند. در زیر به بخشی از راهکارهای جایگزین اشاره می‌شود:

۱. استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی و رسانه‌ها

با تعطیلی‌ها و محدودیت‌هایی که در زمینه برگزاری مراسم و تجمعات دینی با بحران کرونا در کشور ایجاد شد و تقاضای جامعه برای شرکت در مراسم‌ها و نگرانی متولیان فرهنگی و مذهبی از آسیب‌های عدم برگزاری تجمعات دینی و هشدار برای کم‌رنگ شدن زیست اجتماعی دین در جامعه و باتوجه به ظرفیت‌های موجود در فضای مجازی در بسط و گسترش زیست دینی در جامعه، ما شاهد مفاهیمی چون زیارت آنلاین و هیئت مجازی بودیم. تجمعات دینی بدون حضور در مکانی عمومی در بستر فضای مجازی تشکیل و زیست دینی جامعه در فضای مجازی به حیات خود ادامه داده و جامعه از مواهب این گونه مجالس بهره‌مند شده و خواندن دعا برای گشایش در امور و شفای عاجل بیماران و مبتلایان به کرونا در این فضاها انجام می‌شد. امکان مقدسه نیز با فراهم آوردن امکان زیارت آنلاین از طریق وب‌گاه‌ها، امکان تشریف مجازی را فراهم آورده بودند. علاوه بر آن رسانه‌ها خصوصاً صداوسیما در این دوران در کنار وظیفه اطلاع‌رسانی عمومی در زمینه رعایت پروتکل‌های بهداشتی و همچنین اخبار و اطلاعات مربوط به بیماری کرونا، با بخش مراسم شب قدر و سخنرانی‌های مذهبی در مناسبت‌های مختلف، به احیای زیست دینی جامعه کمک شایان ذکری نمود.

۲. راه‌اندازی کاروان‌های شادی به مناسبت اعیاد مذهبی

در اعیاد رجب و شعبان و مناسبت‌های غدیر و قربان، مساجد و پایگاه‌های بسیج با هماهنگی شهرداری‌ها به برگزاری جشن در محلات به صورت کاروان‌های سیار اقدام کردند تا مردم بتوانند بدون نیاز به تجمع در اماکن عمومی از منازل شاهد جشن بوده که علاوه بر ایجاد نشاط، به احیای زیست دینی در جامعه نیز منجر شد.

۳. برگزاری مراسم با رعایت پروتکل‌های بهداشتی به صورت محدود

باتوجه به پایداری بخش زیادی از جامعه به برگزاری مناسبت‌ها خصوصاً عزاداری محرم و صفر، این مناسبت‌ها به صورت محدود و تدریجی در فضای باز و با رعایت فاصله اجتماعی و الزام همگانی به استفاده از ماسک، انجام شد.

۴. سازماندهی و انجام امور دینی در مساجد و اماکن مقدس و مذهبی

با وقوع بحران کرونا در کشور بخش زیادی از مردم جامعه تحت تأثیر آثار اقتصادی تعطیلی مشاغل و بحران‌های اقتصادی پدید آمده، در معیشت خود دچار مشکلاتی شدند که این امر نیازمند همدلی و همراهی اقشار دیگر جامعه و کمک به نیازمندان برای عبور از بحران بود. لذا مساجد و پایگاه‌های دینی به‌عنوان یکی از مراکز مهم، تحت عنوان، کمک‌های مؤمنانه در زمینه تهیه و توزیع ارزاق و همچنین بسته‌های بهداشتی در جامعه فعالیت‌های قابل توجهی انجام دادند و همین امر ضمن پررنگ کردن جنبه اجتماعی دین، توانست به احیای مساجد و جلوگیری از عدم فعالیت آنها در زمان پاندمی منجر شود.

آینده زیست دینی در ایران

باتوجه به شرایط به‌وجود آمده در اثر بحران کرونا در کشور در کنار سایر پیامدهای اقتصادی، مدیریتی و اجتماعی و فرهنگی، لازم است تا به پیامدهای این بحران جهانی در زیست دینی مردم خصوصاً زیست اجتماعی دین در جامعه توجه ویژه‌ای شود. برای آینده زیست اجتماعی دین در جامعه ایران و در دوران پسا کرونا چند فرضیه محتمل است:

۱. کم‌رنگ شدن زیست دینی در جامعه و حرکت به سمت جامعه‌ای سکولار

با کاهش کنش‌های اجتماعی دینی و کاهش زیست اجتماعی دین، ما در آینده با جامعه‌ای سکولار مواجه هستیم؛ جامعه‌ای که در آن سهم زیست اجتماعی دین در زندگی مردم به حداقل رسیده و حتی امکان دارد برخی مناسک و آیین‌های مذهبی جمعی به‌دست فراموشی سپرده شود. برخی حتی با نامیدن این ویروس با عنوان "ویروس سکولار" به این نکته اذعان دارند که محدودیت‌های ناشی از آن می‌تواند چنان تأثیرات مخربی بر جامعه داشته باشد که جامعه را به سمت سکولاریزم پیش برد (خبرگزاری تسنیم، ۴ مرداد ۱۳۹۹). افرادی که این فرضیه را برای آینده زیست دینی جامعه متصورند، سعی در بازگشت مناسک و آیین‌های مذهبی به شکل سنتی سابق و برگزاری تجمعات دینی در مناسبت‌ها و اماکن مقدس دارند. هرچند تعطیلی طولانی مدت آیین‌ها و مناسک دینی در درازمدت می‌تواند تأثیرات منفی بر دینداری مردم داشته باشد و همین

امر ضرورت راهکارهای جایگزین را بیش از پیش آشکار می نماید.

۲. عدم تغییر زیست دینی در جامعه و بازگشت به دین

باتوجه به ریشه‌داری آیین‌ها و مناسک و کنش‌های اجتماعی دینی و قدمت چندصدساله آن در جامعه ایران، بعید به نظر می‌رسد که جامعه با وقفه‌ای چندماهه و حتی یکساله در برگزاری مراسم، زیست اجتماعی دین در جامعه به دست فراموشی سپرده شده و ما در جهان پسا کرونا با جامعه‌ای سکولار مواجه می‌باشیم. با پایان یافتن پاندمی این بیماری و یا کشف واکسن و روش‌های درمانی، دوباره زیست اجتماعی دین در جامعه به روال قبل خود بازمی‌گردد و ما شاهد تغییرات مهمی در آن نخواهیم بود. نتایج جدیدترین نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) که درخصوص شیوع ویروس کرونا در سطح ملی و در تاریخ ۲۴ تا ۲۷ فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است، نشان می‌دهد که در پاسخ به این سؤال که «اهمیت دین و خداوند در این مدت شیوع کرونا برای شما نسبت به قبل چه تغییری کرده است؟» ۴۷ درصد مردم ایران گفته‌اند که اهمیت دین و خدا در این مدت برایشان بیشتر از قبل شده و ۴۸/۴ درصد نیز گفته‌اند از این نظر، تغییری ایجاد نشده است. فقط ۳/۵ درصد مردم گفته‌اند اهمیت دین و خداوند برایشان کم‌تر از قبل شده است (نظرسنجی ملی ایسپا پیرامون شیوع بیماری کرونا، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۹).

۳. تغییر پارادایم زیست دینی در جامعه با افزایش عقلانیت دینی

شاید در نگاه اول بحران جهانی کرونا برای کشورهایی که زیست اجتماعی دین در آنها بخش مهمی از زیست دینی جامعه را تشکیل می‌دهد، نوعی بحران و چالش به حساب آید و نگرانی‌هایی را درباب آینده زیست دینی جامعه برانگیزد. اما نگاهی دقیق‌تر می‌تواند این بحران را نه تنها سنگ محکی برای سنجش میزان نفوذ زیست دینی در زندگی فردی و اجتماعی بداند، بلکه می‌تواند از فرصت به دست آمده برای بررسی زوایای مختلف زیست دینی در جامعه استفاده کند تا آن جامعه را به سمتی هدایت نماید که تعطیلی و یا محدودیت‌های کنش‌های اجتماعی دینی و عدم برگزاری مناسک و آیین‌های دینی در مواقع بحرانی نتواند نگرانی‌هایی جدی درباب زیست دینی جامعه ایجاد کرده و دینداری جامعه تحت تأثیر تغییرات شدید، تاب‌آوری مورد نیاز را از

خود نشان دهد.

یکی از آنها می‌تواند افزایش عقلانیت دینی در جهان پسا کرونا باشد. باورهای دینی در زیست دینی جامعه در سه سطح قابل بررسی است: سطح اول باورهای پایه، سطح دوم باورهای میانی یا واسطه‌ای و سطح سوم باورهای حاشیه‌ای و بومی شده است. باورهای پایه مانند باور به خدا و جهان آخرت با ویژگی‌هایی مانند: قابلیت استدلال منطقی و برهانی، کلیت و جهان‌شمولی، ثبات و تغییرپذیری کم‌تر مشخص می‌شوند، سطح میانی باورهای مربوط به صفات الهی و رابطه انسان با جهان، جبر و اختیار است. این درجه از باورها در زیست دینی نسبت به باورهای دینی پایه دارای درجه استدلالی و برهانی کم‌تر بوده، هرچند در یک سنت دینی و با رجوع به حجت نصوص دینی قابل اثبات است و سطح سوم باورها در زیست دینی باورهای حاشیه‌ای و بومی شده مانند تقدس مکان‌ها، زمان‌ها، اشخاص و موقعیت‌هاست، برای این دسته از باورها به‌سختی می‌توان استدلال منطقی و برهانی یافت و غالباً تقلیدی و شهودی است (قربانی، ۱۳۹۸: ۹۳). حال می‌توان چنین بیان داشت که باورهای پایه‌ای دارای بالاترین سطح عقلانیت بوده (باورهای پایه‌ای از آن جهت دارای عقلانیت دینی بیشتری هستند که برآمده از عقل و استدلال‌ها و برهان‌های عقلی هستند) و بعد از آن باورهای میانه‌ای قرار دارد و باورهای حاشیه‌ای و بومی شده دارای پایین‌ترین سطوح عقلانیت است (قربانی، ۱۳۹۸: ۱۱۸). البته این قضاوت نشان‌دهنده بی‌اهمیت بودن باورهای میانه‌ای و یا حاشیه‌ای در زیست دینی نیست، بلکه از آن جهت که باورهای بنیادین در زیست دینی دارای بیشترین درجه عقلانیت و ثبات و جهان‌شمولی است، باید مورد توجه قرار گیرد. به‌نظر می‌رسد در بحران‌هایی مانند کرونا تغییر پارادایم زیست دینی و گرایش بیشتر به باورهای دینی بنیادین در جامعه در آینده پسا کرونا چندان دور از ذهن نیست.

شاید به‌جرئت بتوان اذعان نمود که توجه بیش‌ازحد به باورهای دینی حاشیه‌ای در سال‌های اخیر موجب شده است تاکنون نگرانی‌هایی درباب آینده زیست دینی جامعه درمیان دغدغه‌مندان حوزه دین ایجاد شود و حتی برخی نظریه سکولاریزاسیون جامعه در صورت عدم بازگشت به رویه قبلی و عدم توجه به کنش‌های اجتماعی و برگزاری مناسک و مراسم را ارائه کنند. اما دوران

کرونا را می‌توان فرصتی برای تغییر پارادایم زیست دینی با افزایش عقلانیت دینی دانست و جامعه را به سمت شناخت درست و عقلانی نظام باورهای دینی دعوت نمود تا جامعه به اهمیت محوری باورهای پایه‌ای آگاه شده و همچنین نگرش جامعه نسبت به باورهای میانی اصلاح و از دل‌بستگی‌های افراطی به باورهای حاشیه‌ای اجتناب شود. لازمه عقلانیت دینی توجه به باورهای دینی پایه و بسط و گسترش آن در زیست دینی جامعه است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بحران جهانی کرونا در کنار تمامی رنج‌ها و سختی‌هایی که برای جوامع و حکومت‌ها به وجود آورد، توانست با برهم زدن نظم و روال عادی زندگی همه مردم، فرصت تفکر مجدد در رویه‌هایی را که به نظر بسیار معمولی و ازلی بودند، فراهم آورد. یکی از بخش‌های محوری در زیست اجتماعی جامعه ایران، پس از انقلاب اسلامی توجه به زیست دینی مردم است. زیرا از همان ابتدا دگرترین جمهوری اسلامی بر پایه مفاهیم دینی و احیای دین در جامعه بنا شده بود و همواره زیست دینی جامعه از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای نزد مردم و مسئولین برخوردار بوده و هست، اما بحران کرونا، با پاندمی جهانی، زیست اجتماعی دین در تمامی کشورهای دنیا را دچار چالش‌های جدی کرد، به طوری که در بسیاری از مواقع حتی خطر نابودی زیست دینی احساس شد، البته این مسئله تنها منحصر به جامعه ایران نبود بلکه در بسیاری از کشورهایی که در آنها زیست دینی مورد توجه است، این چالش به طور ملموسی احساس شده و نسبت به آن هشدارهایی نیز داده شد. بحران کرونا در ابتدای ورود یکباره و شتابان توانست تا مدتی بسیاری از مراسم و تجمعات دینی جمعی را که نیازمند به حضور در مکان‌های عمومی بود، به تعطیلی بکشاند و درهای حرم‌ها و بقاع متبرکه را به روی مشتاقان ببندد، اما به مرور زمان جامعه با جایگزین‌هایی سعی در احیا و زنده‌نگهداشتن زیست دینی خود داشت و بسیاری از تجمعات دینی و حتی زیارت حرم‌های مقدس در بستر فضای مجازی انجام شد و مراسم هیئت‌های مذهبی به صورت محدود و با رعایت پروتکل‌های بهداشتی اجازه برگزاری یافت. اما همچنان دغدغه نسبت به آینده زیست

دینی جامعه از سوی دغدغه‌مندان دین مطرح بود و حتی برخی آینده‌ای سکولار را با ادامه این شرایط برای جامعه متصور شدند که البته این دغدغه چندان هم بیراه نیست. با نگاهی دقیق‌تر به موضوع می‌توان به این نکته اذعان داشت که متأسفانه در سال‌های اخیر آنچه‌آنچه که به بعد مناسکی دین توجه شده بود، جامعه با باورهای پایه‌ای و اعتقادی در دین ارتباط کم‌تری داشت و آنچه‌آنچه که شایسته نظام دینی است، عقلانیت دینی میان جامعه رشد کافی نداشته است. به‌همین دلیل، تعطیلی مناسک و آیین‌ها، زنگ خطر را برای کاهش زیست دینی در جامعه به صدا درآورد. هرچند نمی‌توان نقش مهم مناسک و آیین‌ها و تجمعات دینی را در بقای زیست دینی در جامعه انکار نمود و مطمئناً این دست از باورهای دینی نیز جایگاه مهمی در زیست دینی جامعه دارند و جهت حفظ انسجام و پویایی اجتماعی دین ضروری و حائز اهمیت است، اما چون این‌گونه باورها دارای کم‌ترین سطح از عقلانیت هستند؛ پس به راحتی دچار تغییرات و افراط و تفریط شده و با عدم برگزاری ثبات خود را از دست می‌دهند و اگر زیست دینی در جامعه تنها متکی بر این دست از باورهای حاشیه‌ای و مناسکی باشد، به راحتی با بحران‌ها، زیست دینی جامعه به مخاطره افتاده و جامعه دینی را دچار تزلزل خواهد کرد. لذا چنین به نظر می‌رسد در جامعه جدید، مراسم و مناسک بدون برخورداری از درجه مطمئنی از نظام اعتقادات، قادر به ادامه حیات نیستند و باورهای پایه‌ای و باورهای مناسکی را باید به مثابه یک کل واحد به حساب آورد که به‌طور جدایی‌ناپذیر به هم مرتبط هستند.

لازم به ذکر است که جامعه دینی و همچنین متولیان امر دینی، باید به سرعت برای پرکردن خلأ عدم امکان شرکت در مراسم و اماکن مذهبی فکری کرده و راهکارهایی را ارائه و اجرا نمایند و مناسک دینی را در جامعه زنده نگه دارند. اما در عین حال، با فرصت به وجود آمده، بهترین زمان است که سایر ابعاد دین نیز در زیست دینی جامعه پررنگ‌تر شده و جامعه با آن ارتباط بیشتری برقرار نماید. دین اسلام به جز بعد مناسکی، دارای جنبه‌های معرفتی و اعتقادی و همچنین اخلاقی نیز می‌باشد که بیشتر افراد جامعه که دیندار هستند، با این جنبه‌ها ارتباط کم‌تری برقرار کرده‌اند و دانش اندکی در مورد اصول اعتقادات خود مثل توحید و معاد دارند. جنبه معنوی و

اخلاقی نیز، گمشده دنیای امروز است؛ پس لازم است این جنبه‌ها برای جامعه تبیین شده تا مردم در جامعه درک جامع‌تری از دین و اصول دینی پیدا نموده و دین را معادل مناسک ندانند. لازم است که باورهای پایه‌ای و اعتقادی و اخلاقی که دارای بیشترین سطح از عقلانیت دینی و بیشترین میزان ثبات و پایداری است، در کنار بعد مناسکی دین در جامعه بیشتر مورد توجه قرار گیرد تا زیست دینی جامعه در کنار داشتن بعد اجتماعی و بهره‌مندی از کارکردهای آن در جامعه بتواند با داشتن عقلانیت دینی تاب‌آوری لازم در برابر بحران‌ها را داشته و حتی در برابر چالش‌های فراروی خود واکنش منطقی و به دور از افراطی‌گری را از خود نشان دهد.

منابع

- امیری فرد، پریسا (۱۳۹۰)، نقش دین و ارزش‌های دینی در جلب افکار عمومی در ایران پس از انقلاب، **فصلنامه سیاست**، ۱(۴۲): ۹۹ - ۱۱۵.
- تیموری، بهزاد (۱۳۹۷)، کارکردهای اجتماعی سیاسی و فرهنگی امامزاده‌ها، بقاع متبرکه و روادگاه‌های ایوان، **فصلنامه فرهنگ ایلام**، ۱۹ (۵۸ و ۵۹): ۲۲۱ - ۲۰۳.
- رابرتسون، یان (۱۳۷۲)، **درآمدی بر جامعه (با تأکید بر نظریه‌های کارکردگرایی، ستیز و کنش متقابل نمادی)**، ترجمه حسین بهروان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله و قرائتی، حامد (۱۳۹۵)، بررسی تاریخی نقش‌آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفت‌وگو دینی (نمونه پژوهشی: تهران در دوره قاجار)، **مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های تاریخی**، ۸(۲): ۵۴ - ۳۵.
- قربانی، قدرت‌الله (۱۳۹۸)، معیارهای ارزیابی عقلانیت باورهای دینی در رویکرد جامع‌نگر، **فصلنامه پژوهش‌های معرفت‌شناختی**، ۸(۱۷): ۱۲۱ - ۱۰۱.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)، **تجدد و تشخص (جامعه و هویت شخصی در عصر جدید)**، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- کمالی اردکانی، علی‌اکبر (۱۳۸۲)، نگاهی تاریخی به سیر تحول مردم سالاری در اندیشه متفکران مسلمان، **فصلنامه راهبرد**، ۲۸(۲).
- محدثی، حسن (۱۳۸۶)، آینده جامعه قدسی: امکانات و چشم‌انداز اجتماعی - سیاسی دین در ایران پس‌انقلابی، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، ۸(۱): ۱۱۲ - ۷۶.

محمدی، عباس (۱۳۹۷)، تحلیل کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نماز در جامعه، فصلنامه معارف فقه علوی، اردیبهشت ۱۳۹۷: ۳۳۳-۳۱۷.

سایت خبرگزاری تسنیم (۴ مرداد ۱۳۹۹)

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/05/04/2313580>

سایت مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)، نظرسنجی ملی ایسپا پیرامون شیوع بیماری کرونا (۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۹)

<http://ispa.ir/Default/Details/fa/2177>

www.hamshahrionline.ir

سایت همشهری آنلاین (۹ فروردین ۱۳۹۹)

Collins, Randall (1990). Stratification. Emotional energy, and the transient emotion. Pp. 27-57 in Research agenda in the sociology of emotion, (ed). Theodore Kemper, Albany, N. Y., Sunny press.

Coronavirus: travel restrictions, border shutdowns by country | Coronavirus pandemic News, Al Jazeera, [Internet]. [cited 2020 Mar 20]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/coronavirus-travel-restrictionsborder-shutdowns-country-200318091505922.html>.

T. Buck, M. Arnold, G. Chazan, C. Cookson, Coronavirus declared a pandemic as fears of economic crisis mount, [Internet]. [cited 2020 Mar 19]. Available from: <https://www.ft.com/content/d72f1e54-6396-11ea-b3f3-fe4680ea68b5>.

